

De derde weg: een introductie

Willem Trommel

Willem Trommel is bestuurssocioloog aan de Universiteit Twente en redacteur bij *b en m*.

E-mail: w.a.trommel@bsk.utwente.nl.

1 Inleiding

Reeds in 1960 wees Daniel Bell op het naderende einde der ideologieën.¹ Ruim dertig jaar later, na de val van de muur, werd dit inzicht gemeengoed. Wie nu nog utopisch denkt en met politieke standaardoplossingen komt aanzetten, wordt al gauw beticht van naïviteit of zelfs totalitaire neigingen. De ingewikkelde samenleving van vandaag zou om pragmatische politiek vragen, niet om luchtfietserij en al helemaal niet om van bovenaf opgelegde blauwdrukken.²

Des te verrassender zijn dan ook de pogingen van sociologen als Ulrich Beck en Anthony Giddens om alsnog een ideologische koers te formuleren voor wat zij de post-industriële en/of laatmoderne samenleving noemen. En nog verrassender is wellicht dat machtige politieke voormannen als Bill Clinton en Tony Blair deze koers, die door Giddens de derde weg is gedoopt, zo liefdevol omarmen. Hebben we hier te maken met naïeve of zelfs totalitaire denkers? Dat is niet erg waarschijnlijk. Anthony Giddens heeft een grote staat van dienst als kritisch maatschappijtheoreticus en zijn huidige positie als directeur van de liberale *London School of Economics* werd hem dan ook niet gegund vanwege

zijn dogmatische talenten.

Eerder valt te vermoeden dat er met de derde weg iets bijzonders aan de hand is. Welwillend zouden we het als volgt kunnen samenvatten. De derde weg streeft naar een nieuw soort, praktisch ingestelde sociaal-democratie, die niet langer door een alomvattende heilsleer wordt geïnspireerd. Erkend wordt dat de kapitalistische ondernemingszin van vitaal belang is voor de moderne samenleving en dat markten en marktwerking ook in de uitvoering van publieke taken nuttig kunnen zijn. Tegelijkertijd doen de Derde-Weg-ideologen dappere pogingen om nieuwe inhoud te geven aan klassieke waarden als solidariteit en gelijkheid, waar deze verloren dreigen te gaan als gevolg van individualisering en globalisering.

Ontegenzeggelijk heeft het afscheid van de ideologische scherpstijperij de sociaal-democratische beweging nieuwe wind in de zeilen gegeven. Dit neemt niet weg dat minder welwillende critici inmiddels een lange reeks van bedenkingen naar voren hebben gebracht. Sommigen hekelen de derde weg als een vorm van neoliberalisme, die het marktdenken ruim baan biedt.³ Anderen menen juist een uitbreiding waar te nemen van bemoei-

zucht en controle door de staat. De socioloog Dahrendorf spreekt van paternalisme: de burger wordt geconfronteerd met steeds meer verplichtingen, zoals een stringente arbeidsplicht.⁴ Dahrendorf schroomt niet een vergelijking met Singapore te trekken en meent dat het vrijheidsbegrip in het idioom van de derde weg geheel is wegge gevallen.

Pijnlijk is wellicht nog de kritiek dat de derde weg in het geheel niets nieuws te bieden heeft. Kennen we immers niet al lang een weg tussen het socialisme en het liberalisme?⁵ Dit is de corporatistische weg van het maatschappelijk middenveld waarvan de Nederlandse variant inmiddels als het poldermodel internationale faam geniet. Niet voor niets opperde Clinton dat Wim Kok de derde weg al jarenlang bewandelt. Aardig, al die aandacht, maar evengoed dodelijk voor de pleitbezorgers van nieuwe ideologische vergezichten.

In dit themanummer willen we de maatschappelijke, politieke en intellectuele ophef over de derde weg aan een nadere analyse onderwerpen. Stelt het in ideologische en praktische zin wat voor, en zo ja, wat dan precies? Hierna zal eerst in het kort worden stilgestaan bij de sociologische achtergronden van het Derde-Wegdenken en de centrale stellingen die door aanhangers ervan worden betrokken. In het bijzonder wordt daarbij gebruikgemaakt van Giddens' werk. Vervolgens worden de vragen geïntroduceerd die in de verschillende bijdragen aan de orde zullen komen.

2 Waarom een derde weg?

In de negentiende eeuw ontwikkelde het socialistische gedachtegoed zich tot een omvattende kritiek op het kapitalisme. Niet alleen formuleerde Marx een vlamdend protest tegen de op uitbuiting gebaseerde arbeidsverhoudingen, ook boden zijn geschriften een alternatieve economische theorie. Het kapitalisme was in zijn ogen behalve onrechtvaardig ook ondoelmatig en niet in staat zich op langere termijn te handhaven. Ooit zou het systeem aan zijn eigen tegenstrijdigheden ten onder gaan en worden vervangen door het socialisme. Dat was, in de terminologie van het marxisme, een historische noodzaak. Particulier eigendom en individualisme zouden het afleggen tegen collectieve bezitsvorming, planeconomie en solidariteit.

We weten inmiddels tot welke wantoestanden socialistisch fanatisme heeft geleid, maar we weten

ook dat het sprookje van de vrije markt geen stand heeft kunnen houden. Het industriële samenlevingstype dat in de naoorlogse periode tot grote bloei is gekomen, ging gepaard met een snelle uitbreiding van keynesiaanse planningkaders en verzorgingsstatelijke instituties. In veel landen ontstond een meer gematigd (parlementair) socialisme, dat de ideologische argumenten aandroeg voor overheidsregulering van de economie en inrichting van collectieve zorgarrangementen. Welbeschouwd kan deze revisionistische beweging reeds als een derde weg worden aangemerkt tussen de vrije markteconomie en een volledig geleide economie.

Maar een compromis tussen staat en markt kan vele gedaanten aannemen. De klassieke sociaaldemocratie – Giddens spreekt van 'the old left' – stond ver af van het liberalisme. De markt bleef in de ogen van menig sociaal-democraat een principiële verwerpelijk, want sociaal ontwrichtend mechanisme. Bovendien betrof het sociaal-democratische interventiestreven veel meer dan alleen de negatieve (externe) effecten van marktwerking. Tot in de jaren zeventig was de hang naar maatschappelijke blauwdrukken groot en de totale bescherming van burgers – van de wieg tot het graf – gold als een nastrevenswaardig ideaal. Daarnaast had de klassieke sociaal-democratie verstrekkende ambities op het vlak van de cultuur (de 'verheffing van de arbeider') en de gezinspolitiek.

Het oude compromis was al met al nog in hoge mate gefundeerd op principiële bezwaren tegen het liberale samenlevingsmodel en hooggespannen verwachtingen van fier overheidsop treden. Giddens meent nu dat het compromis van de old left opnieuw aan ingrijpende herziening toe is. Kern van zijn argument is dat de klassieke uitgangspunten en idealen niet meer aansluiten op de maatschappelijke werkelijkheid van de zogenaamde 'laatmoderniteit'. Deze term is cruciaal. Sociologen als Offe, Beck en Giddens beschouwen het moderniseringsproject – het verlichtingsstreven naar een rationeel maakbare samenleving – niet als mislukt of failliet, zoals de postmodernen menen, maar als onaf en onderhevig aan nieuwe, complexe uitdagingen.⁶ We zijn een laatmoderne fase binnengetreden, die een nieuw soort revisionisme nodig heeft.

3 Late modernity: problemen en uitdagingen

Typend voor de laatmoderne fase is allereerst het besef dat institutionele interventies in de wereld problematisch geworden zijn en niet zelden onbedoelde gevolgen uitlokken. 'We live in the age of side-effects', aldus Beck, die in dit verband spreekt van een 'reflexieve ervaring'.⁷ Daarmee doelt hij op het 'terugkaatsende' effect van institutioneel ingrijpen: we lossen doelbewust problemen op, maar onverwacht levert dit ook weer nieuwe problemen op. Dit leidt tot zelfconfrontatie: het belangrijkste thema van de moderniteit wordt de moderniteit zelf.⁸ Daarnaast wordt de laatmoderniteit gekenmerkt door de opkomst van een nieuw soort maatschappelijke omstandigheden en vraagstukken, die met name worden geproduceerd door de informatisering en globalisering van het kapitalisme. Zo lijken de nationale reguleringsskaders tekort te schieten waar het gaat om grensoverschrijdende problemen op het vlak van bijvoorbeeld de ecologie, de migratie en de netwerkeconomie. Herijking van de klassieke sociaal-democratische doelen en middelen lijkt in het licht van deze ontwikkelingen onontkoombaar.

Voor beide vraagstukken geldt dat ze in hoge mate worden gevoerd door wat Giddens 'detraditionalization' noemt.⁹ Hieronder verstaat hij de radicalisering c.q. volwassenwording van het moderniseringsproces. Hoewel de moderne samenleving altijd al is geassocieerd met het wegvallen van traditie en religie – denk aan Webers onttovering van het samenleven – is volgens Giddens pas recent sprake van een versnelde ontwikkeling op dit vlak. Op het niveau van de instituties betekent dit dat gedragscodes die zijn gebaseerd op traditionele overtuigingen en hiërarchische verhoudingen, niet langer als vanzelfsprekend worden aanvaard. Zulke codes worden genegeerd, ontweken en/of ontregeld. Op het niveau van de maatschappelijke problemen betekent detraditionalisering, dat de expansie van het kapitalisme een onstuimige stroomversnelling doormaakt, door het wegslijten van een culturele 'inbedding'.

De moderne samenleving wordt al met al geconfronteerd met ernstige problemen die aan de ene kant het vermogen tot sturen en reguleren zelf betreffen en aan de andere kant betrekking hebben op radicale veranderingen in maatschappelijke omstandigheden. Voor Giddens gaat het echter steeds

om uitdagingen, zoals blijkt uit de nadere verkenning van vraagstukken in zijn boekje *The third way* en de collegecyclus *Politics after socialism*.¹⁰ Ik vat de hoofdlijnen samen.

Globalisering

'Karl Marx never went away, because what Marx was very good at doing was diagnosing the problems of global capitalism.'¹¹ Het socialistische experiment mag dan dood zijn, de marxistische analyse van het kapitalisme is in de ogen van Giddens nog uiterst actueel. Expansie blijft voor het kapitalisme de remedie tegen ineenstorting en in die zin is de globalisering van de economie niets nieuws. Nieuw is echter wel het radicale karakter ervan, dat vooral wordt veroorzaakt door de mogelijkheden van de nieuwe informatietechnologie. Gebeurtenissen aan de ene kant van de aardbol hebben onmiddellijke consequenties op andere locaties in de wereld. Het gaat, met andere woorden, om een communicatierevolutie of ook wel: *time-space compression*.¹² Een belangrijke consequentie hiervan is dat de bewegingen van het (flits)kapitaal steeds moeilijker door nationale overheden zijn te reguleren en in het verlengde daarvan geldt hetzelfde voor arbeid en arbeidsmarkten. Giddens meent evenwel dat de natiestaat niet zal afslijten, alleen al omdat er gelijktijdig met de globalisering behoefte ontstaat aan nieuwe lokale identiteiten. Wel zal de institutionele vormgeving van de natiestaat (moeten) veranderen, zodat deze geschikt wordt voor deelname in transnationale figuraties.

Individualisme

'In our personal lives, what we are more or less forced to do is be more active and reflective on who we are, how we see the world, how we relate to the world, what patterns of behaviour we follow.'¹³ Net als Ulrich Beck meent Giddens dat we individualisering niet moeten verwarren met toenemend egoïsme of atomisme. Het gaat om *institutioneel* individualisme: de arrangementen van de verzorgingsstaat hebben een levensinstelling mogelijk gemaakt die afrekenen met traditie en nadrukkelijker is gebaseerd op zelfstandige bestaans middelen en zelfstandige oordeelsvorming. Hier duikt een belangrijk sociologisch inzicht op, namelijk dat collectieve regulering en individualisme elkaar niet uitsluiten maar elkaar wederzijds veronderstellen.

Sterker nog, modern burgerschap houdt in dat burgers door de samenleving worden uitgenodigd 'to plan, understand and design themselves as individuals'.¹⁴ Zoals eerder betoogd, kan dit in de huidige fase van ontwikkeling leiden tot ontregeling van het institutionele repertoire. Tegelijkertijd ontstaat echter zicht op de mogelijkheid van vernieuwing in de vorm van actieve en reflexieve vormen van burgerschap. 'The new individualism goes hand in hand with pressures toward greater democratization.'¹⁵

Ecologie en andere risico's van eigen makelij

'There is no doubt that ecological modernization links social democratic and ecological concerns more closely than once seemed possible.'¹⁶ Van oudsher heeft het in de sociaal-democratie vooral gedraaid om vraagstukken van sociaal-economische gelijkheid en rechtvaardigheid. Zo beoogt de sociaal-democratie loonafhankelijken te beschermen tegen de externe effecten van de arbeidsmarkt (werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, armoede). Aldus is bijgedragen aan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat en ter bekostiging daarvan aan een op groei gerichte economische politiek. Aanvankelijk had de sociaal-democratie dan ook moeite een houding te bepalen tegenover de nieuwe bewegingen op het vlak van moderne risico's (waaronder de ecologische). Echter, volgens Giddens is hier van belang dat de sociaal-democraten zijn gaan inzien dat veel van deze risico's het resultaat zijn van het menselijk ingrijpen in de wereld. Dit opent mogelijkheden voor sociaal beleid waarin veel nadrukkelijker rekening wordt gehouden met de publieke verantwoordelijkheden van burgers en private organisaties. Vanuit die opvatting is het bijvoorbeeld mogelijk om milieuschade als kostenpost mee te nemen in een herzien model van (duurzame) welvaarts-groei, maar ook om werkgevers direct verantwoordelijk te stellen voor de 'productie' van arbeidsongeschikten.

Politiek agentschap

'At the same time as democracy is spreading across the world, there is increasing disaffection in the heartlands of democracy.'¹⁷ Bestaat er eigenlijk wel een draagvlak voor hervormingsgericht handelen? De laatmoderne burger lijkt zich af te wenden van de parlementaire democratie en haar politieke instituties. Tegelijkertijd, zo menen Beck en Gid-

dens, is echter sprake van een uitbreiding van (sub)politieke praktijken buiten de formele instituties om. 'In other words, the political breaks open and erupts beyond the formal responsibilities and hierarchies.'¹⁸ Daarbij zien we een uitdijende kring van betrokkenen, zoals non- (en quasi-)gouvernementele organisaties, nieuwe sociale bewegingen en zelfs private ondernemingen. Openbaar bestuur heeft zich vertakt in verschillende vormen van 'governance', zowel op lokaal, nationaal als transnationaal niveau.¹⁹ Voor de sociaal-democraten impliceert dit dat zij het klassieke beeld van de (verzorgings)staat moeten bijstellen, onder erkenning van het feit dat sociaal-democratische waarden niet alleen door de natiestaat (kunnen) worden behartigd. Dit vereist een visie op het belang van plaatselijke democratie, maar vooral ook wordt het tijd nu eens serieus te doordenken wat de mogelijkheden zijn van transnationale democratische bestuursvormen, aldus Giddens.

4 Derde-wegpolitiek

Vernieuwing van de sociaal-democratie is dus wenselijk, mogelijk en in de opvatting van de laatmoderne sociologen vrijwel onvermijdelijk. Want – en dit is essentieel – detraditionalisering betekent uiteindelijk dat we geen andere keuze meer hebben dan te kiezen. Het lot van de moderne mens is dat hij wel 'met beleid' zal moeten leven, omdat andere dan zelf ontworpen levenspaden niet meer beschikbaar zijn.²⁰ Dit is allerminst eenvoudig en roept bij velen angsten op, maar het individu staat er niet alleen voor. De samenleving – het collectief, de staat – kan ondersteuning bieden op dit hachelijke pad. Hierin schuilt, heel summier, de kern van derde-wegpolitiek: herinrichting van collectieve arrangementen, met als doel het individu weerbaar, actief en reflexief te maken in een wereld die niet langer de vanzelfsprekendheden biedt van traditionele cultuur en lokale samenhang.

We zouden kunnen zeggen dat met de moderniteit ook de sociaal-democratie volwassen wordt. Dit leidt aan de ene kant tot radicalisering van klassieke doelen en waarden (bijvoorbeeld in de vorm van sociale gelijkheid en solidariteit op een wereldschaal), aan de andere kant tot een minder sterke 'heiligerklaring' van de politieke middelen. Erkend wordt dat collectieve arrangementen op andere wijze tot stand kunnen komen dan door over-

heidsop treden alleen. Ingezien wordt ook dat de overheid niet naar hartenlust sociale rechten kan toedelen ('no rights without responsibilities') en een nadrukkelijke legitimatie behoeft ('no authority without democracy').²¹ Overigens betekent dit niet dat door Giddens zou worden gepleit voor 'minder overheid'. Detraditionalisering en globalisering vereisen juist 'meer overheid', maar in een nieuwe vorm die vele vertakkingen kent, marktpartijen en de *civil society* in het bestuur betreft en onderworpen is aan eisen van radicale openheid en democratie. Telkens zal het zo moeten zijn dat rationeel verdedigbare argumenten de doorslag geven in de uitvoering van bestuur en beleid.

Wat betekent dit in termen van praktische politiek? Giddens werkt geen concreet partijprogramma uit, maar formuleert niettemin een aantal hoofdlijnen die ik hier kort resumeer:²²

– *Reconstructie van de overheid*. De overheid moet zich omvormen van een bureaucratisch orgaan naar een actief en activerend orgaan, zowel in transnationale instituties als ook in de binnenlandse aangelegenheden. Publieke belangen moeten in overleg met marktpartijen en de *civil society* worden benoemd en vormgegeven. Dit betekent vertakking van publieke functies, onder de voorwaarde van volledige transparantie.

– *Reconstructie van de civil society*. Waar de klassieke sociaal-democraten de maatschappelijke verbanden willen vervangen door staatszorg, en de neoliberalen menen dat het maatschappelijk middenveld uit zichzelf vitaal genoeg is voor het creëren van onderlinge zorg en sociale orde, dient de derde-wegpolitiek te ijveren voor versterking van de *civil society* via actief heidsop treden. Een voorbeeld vormt het gestreden beleid.

– *Reconstructie van de economie*. Het misverstand dat economie een kwestie is van ofwel vrije markt, ofwel overheidsregulering moet de wereld uit. Regulering kan economische vrijheden en kansen genereren. De uitdaging voor moderne verzorgingsstaten is de 'sociale investeringsstaat' tot leven te wekken, die via activerende instituties zoveel mogelijk mensen in de economie betreft. Sociale gelijkheid wordt daarbij niet langer in termen van bescherming gedefinieerd, maar als 'inclusion' (in de zin van economische participatie).

– *Reconstructie van de verzorgingsstaat*. Het voorgaande betekent niet dat er minder aandacht zou

moeten worden besteed aan zorg (in de brede zin: sociale zekerheid, onderwijs, gezondheidszorg), wellicht zelfs meer. Punt is dat de beschikbare middelen effectiever (en doelmatiger) moeten worden ingezet, gericht op versterking van de burgerlijke activiteit en weerbaarheid. Dit kan onder meer door de inschakeling van markten.

– *Reconstructie van bestuur op wereldschaal*. Gelet op de snel in aantal toenemende collectieve actiedilemma's tussen natiestaten (ecologie, migratie), is de uitbreiding van supranationaal bestuur op Europees niveau en wereldschaal een onvermijdelijke stap. Dit biedt kansen voor solidariteit en probleemoplossing op een hoger aggregatieniveau, maar gewaakt moet worden voor verlies van transparantie en democratie.

Bij elkaar vormen deze punten een omvangrijk politiek programma. Met klem weerspreekt Giddens iedere typering van de derde weg in termen van 'het kleurloze, pragmatische, gedepolitiseerde midden'. Politiek impliceert per definitie polariteit, aldus Giddens, al gaat het thans niet meer om de klassieke tegenstelling tussen links en rechts. Liever spreekt hij over de derde weg als het 'radicale midden': de nieuwe politiek omvat verstrekkende voorstellen tot institutionele reconstructie die zich richten tegen conservatisme in zowel linkse als rechtse kringen. De derde weg kiest **oppositie** tegen de behoudzucht van klassiek links, dat iedere aantasting van verworven rechten afwijst, maar ook tegen de frivole, neoliberale gedachte dat de globaliserende economie zichzelf wel zal regelen.

Uit deze positiebepaling volgt echter niet vanzelfsprekend een eigen politieke missie. Als we naar de werken van Kok, Blair en Schröder kijken, dan draait het vooralsnog om de revitalisering van de binnenlandse economie en de sanering van de nationale verzorgingsstaat, onder meer via de inschakeling van private partijen en marktwerking. In Giddens' werk vinden we meer vuur en bevologenheid, bijvoorbeeld wanneer hij spreekt over de waarden van individuele reflexiviteit en weerbaarheid. Men zou er zelfs een programma voor de verwezenlijking van sociale rechtvaardigheid op wereldschaal in kunnen lezen, al onderstreept hij het belang van kosmopolitisch pluralisme en waakt hij ervoor het visioen te schetsen van een homogene, onderling solidaire wereldgemeenschap. Hoe

het zij, er lijkt sprake van een weloverwogen en onderbouwde positiebepaling, die aandacht en nadere analyse verdient.

5 Vragen en opzet themanummer

De geschriften van Giddens en andere aanhangers van de derde weg roepen een reeks van vragen op. In de eerste plaats gaat het daarbij om de kwaliteit van de sociologische analyse die aan het politieke denken ten grondslag ligt. Is de overgang van een moderne naar een laatmoderne samenleving theoretisch en empirisch voldoende aannemelijk gemaakt? En volgt dan uit die analyse inderdaad een perspectief op een nieuw sociaal-democratisch compromis? In de tweede plaats zijn er de vragen die met name de ideologische merites van de derde weg betreffen. Is er werkelijk sprake van een nieuwe ideologie, die zich onderscheidt van de klassieke politieke ideologieën? Of komt het toch neer op een tamelijk pragmatisch (en slecht doordacht) samenraapsel van reeds bestaande elementen? Ten slotte is er het niveau van de praktische politiek, dat uitsluitsel zou moeten geven over de feitelijke gebruikswaarde van de derde weg. Welke politieke innovaties kunnen worden onderkend? Valt er te wijzen op succesvolle voorbeelden van nieuwe sociaal-democratische politiek, bijvoorbeeld op basis van instrumenten als marktwerking en privatisering?

Aan iedere vraag afzonderlijk zouden vele bijdragen kunnen worden gewijd. In dit themanummer is echter een brede opzet gekozen, waarbij elk van de drie onderscheiden thema's wordt verkend. Romke van der Veen gaat op zoek naar de sterke en zwakke kanten in Giddens' sociologie van de laatmoderniteit en doet vervolgens een poging het Derde-Wegdenken concreet te maken voor een actueel politiek vraagstuk, de reconstructie van de verzor-

gingsstaat en in het bijzonder het arbeidsongeschiktheidsbeleid. Jos de Beus en Ton Notermans gaan in op de ideologische inhoud van de derde weg. Zij bestrijden de opvatting dat de derde weg niets anders zou behelzen dan een retorische misleiding van de kiezer. De auteurs demonstreren vervolgens hoe de derde weg kan leiden tot een nieuwe vorm van linkse economische politiek in Europees verband. Krijn van Beek is minder overtuigd van de derde weg als ideologische beweging, maar komt nochtans tot de conclusie dat zich op het niveau van de praktische politiek een nieuwe realiteit aftekent.

Het doel van de bijdragen in dit nummer is niet het gelijk van de derde weg te bewijzen. Voorop staat een wetenschappelijke vraag: in hoeverre valt het bestaan en/of de mogelijkheid van een geheel nieuwe politieke ideologie met argumenten te omkleden? De ideologie zelf staat uiteraard open voor debat en zelfs valt te betogen dat pas van een ideologie sprake kan zijn als er standpunten worden verdedigd die normatief aanvechtbaar zijn en politieke tegenstanders in stelling brengen. Volgens de socioloog Steven Lukes is dit dan ook precies waar het bij de derde weg aan schort. In het korte stuk dat van hem is opgenomen wordt betoogd dat de derde weg het onmogelijke wil, namelijk de overbrugging van het filosofisch onoverbrugbare. Over de derde weg kan dus maar beter worden gezegd, aldus Lukes.

Heeft Lukes gelijk? De argumenten die door de andere auteurs in dit nummer worden aangevoerd, suggereren dat het 'waarheen' en 'waarvoor' van de derde weg wel degelijk kan worden benoemd. Het themanummer sluit af met een korte bijdrage van mijn hand, waarin de positie van Lukes wordt geconfronteerd met deze argumenten.

Noten

- 1 Bell, D., *The end of ideology. On the exhaustion of political ideas in the fifties*. New York 1960.
- 2 Achterhuis, H., *De erfenis van de utopie*. Amsterdam 1998.
- 3 Alterman, E., Third way no way. *The Nation* 267, 1998.
- 4 Dahrendorf, R., Whatever happened to liberty? *The New Statesman*, september 6, 1999; zie ook: MacGregor, S., Welfare, Neo-liberalism and New Paternalism. *Capital & Class* 67, 91-118, 1999.

- 5 Hirst, P. Not for the faint-hearted. *New Times* 153, 1998; Steffen, C., *The Dutch polder model: An answer to the German crisis?* Working Paper. Institut für Politikwissenschaft, Universität Tübingen, 1999.
- 6 Beck, U., *Risk society: Toward a new modernity*. Londen 1992; Giddens, A., *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge 1991.
- 7 Beck, U., Self-dissolution and self-endangerment of indus-

trial society. What does this mean? In: Beck, U., A. Giddens, S. Lash, *Reflexive modernization*, p. 175, Cambridge 1994.

8 Beck, o.c. 1992.

9 Giddens, A., Living in a post-traditional world. In: *Beck, Giddens & Lash* (1994).

10 Giddens, A., *The third way*, Cambridge 1998. Tussen 21 oktober 1998 en 3 februari 1999 verzorgde Giddens een zevental colleges onder de titel *Politics after socialism*. Deze zijn te vinden op www.lse.ac.uk, onder de link *The Director's Lectures*.

11 *The Director's Lectures* (1).

12 Harvey, D., *The condition of postmodernity*. London, 1989.

13 *The Director's Lectures* (7).

14 Beck, U., The Cosmopolitan Manifesto. *The New Statesman*, march 7, 1998.

15 Giddens (1998), p.37.

16 Giddens (1998), p.57/58.

17 *The Director's Lectures* (5)

18 Beck, U., The reinvention of politics. In: *Beck, Giddens & Lash* (1994), p. 18.

19 Vgl. Mayntz, R., Nieuwe uitdagingen voor de governance theorie. *Beleid & Maatschappij* 26/1: 2-12, 1999

20 Meer over deze collectieve dwang tot individueel levensontwerp in: Trommel, W., *De doe-het-zelf loopbaan*. Amsterdam 1997.

21 Giddens (1998) p. 66.

22 *The Director's Lectures* (6); Giddens (1998).